SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

QORATEPA BUDDAVIYLIK MAJMUASI: TARIX VA ARXEOLOGIYA

Ishnazarova Shaxnoza Ruziyevna

Yetakchi mutaxassis

Annotatsiya. Mazkur maqolada Janubiy O‘zbekiston hududidagi qadimgi Termiz shahrining shimoli-g‘arbiy qismida joylashgan Qoratepa buddaviylik majmuasining shakllanish tarixi, me’moriy tuzilishi, arxeologik o‘rganilishi va madaniy-tarixiy ahamiyati tahlil qilinadi. Qoratepa qadimgi Baqtriyaning, xususan, Kushonlar davrida Shimoliy Baqtriyada buddaviylikning tarqalishi va rivojlanishini o‘rganishda muhim arxeologik manbalardan biridir. Yodgorlik tarkibida g‘or ibodatxonalari, yer usti monastir inshootlari, hovlilar, ayvon-galereyalar, stupalar va xo‘jalik xonalari mavjud bo‘lgan. Arxeologik qazishmalar natijasida buddaviy haykalchalar, terrakotalar, devoriy rasmlar, sopol idishlar, me’moriy bezak qismlari hamda Kharoshthi, Brahmi, baqtriy va boshqa yozuv namunalari aniqlangan. Maqolada Qoratepaning Fayoztepa va qadimgi Termizning boshqa arxeologik yodgorliklari bilan o‘zaro aloqasi ham ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, yodgorlik materiallari asosida Kushon davrida Markaziy Osiyoda yuz bergan diniy-madaniy sintez, Hindiston, Baqtriya, Gandhara va boshqa hududlar bilan madaniy aloqalarning xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari Qoratepa nafaqat diniy markaz, balki qadimgi Termizning xalqaro madaniy almashinuv tizimidagi muhim bo‘g‘in bo‘lganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Qoratepa, qadimgi Termiz, buddaviylik, Kushonlar, Baqtriya, arxeologiya, g‘or ibodatxonasi, stupa, monastir, Kharoshthi, Brahmi, epigrafika, Gandhara, Buyuk Ipak yo‘li.

Kirish

O‘zbekiston hududi qadimgi davrlardayoq Sharq va G‘arb sivilizatsiyalarini bog‘lab turuvchi muhim tarixiy-madaniy makonlardan biri bo‘lgan. Ayniqsa, Surxondaryo vohasi va qadimgi Termiz hududi Baqtriya, Hindiston, Eron, So‘g‘diyona

hamda boshqa mintaqalar o‘rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar kesishgan hudud sifatida alohida ahamiyat kasb etgan. Qadimgi Termiz hududida aniqlangan Qoratepa, Fayoztepa, Zurmala va boshqa buddaviylik yodgorliklari mazkur hududda buddaviylik dini ancha erta davrlardan mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. UNESCOning Jahon merosi markazi ma’lumotlarida ham qadimgi Termiz tarkibidagi Qoratepa va Fayoztepa Kushon davrining muhim buddaviy monastir markazlari sifatida qayd etiladi[1].

Qoratepa majmuasi qadimgi Termizning shimoli-g‘arbiy chekkasida, Amudaryo yaqinida joylashgan bo‘lib, tabiiy tepaliklarning o‘ziga xos relyefidan foydalanilgan holda barpo etilgan. Yodgorlikning eng muhim xususiyatlaridan biri — g‘or va yer usti inshootlarining yagona me’moriy-diniy tizimda uyg‘unlashganidir. Ilmiy adabiyotlarda Qoratepa ko‘pincha **Kara-Tepe** yoki **Qara-Tepe** shaklida ham uchraydi. Encyclopaedia Iranica ma’lumotlariga ko‘ra, majmua taxminan 7 gektarlik hududni egallagan va turli davrlarga oid bir nechta monastir komplekslaridan tashkil topgan.

Qoratepani o‘rganish nafaqat O‘zbekistonning qadimgi tarixini, balki buddaviylikning Hindiston hududidan Markaziy Osiyoga kirib kelishi, uning mahalliy madaniyat bilan qo‘shilishi va keyinchalik Sharqiy Turkiston hamda Xitoy tomon tarqalishi jarayonlarini tushunishda ham muhimdir.

Maqolaning **asosiy maqsadi** — Qoratepa buddaviylik majmuasining tarixiy taraqqiyoti, arxeologik o‘rganilishi, me’moriy xususiyatlari va moddiy-madaniy topilmalarini kompleks tahlil qilish hamda uning qadimgi Termiz va Kushonlar davri sivilizatsiyasidagi o‘rnini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning **vazifalari** quyidagilardan iborat:

Qoratepa majmuasining tarixiy shakllanish bosqichlarini aniqlash;

yodgorlikning arxeologik o‘rganilish tarixini tahlil qilish;

uning me’moriy tuzilishini tavsiflash;

arxeologik topilmalarni tarixiy-madaniy jihatdan tahlil qilish;

epigrafik materiallarning ilmiy ahamiyatini ko‘rsatish;

Qoratepaning Kushon davridagi buddaviylik markazi sifatidagi rolini baholash;

Qoratepaning qadimgi Termiz va Buyuk Ipak yo‘li madaniy aloqalaridagi o‘rnini aniqlash.

Tadqiqotda **tarixiy-qiyosiy, arxeologik, tipologik, me’moriy-tarixiy va manbashunoslik metodlari**dan foydalanildi.

1. Qoratepaning tarixiy-geografik o‘rni: Qadimgi Termiz Markaziy Osiyoning eng muhim tarixiy shaharlaridan biri bo‘lib, uning shakllanishi miloddan avvalgi IV–III asrlarga borib taqaladi. UNESCO ma’lumotlarida qadimgi Termizning umumiy hududi taxminan 500 gektarni tashkil qilgani va shaharning rivojlanishida Kushonlar davri alohida bosqich bo‘lgani qayd etiladi. Aynan shu davrda Termiz Shimoliy Baqtriyaning yirik ma’muriy va diniy markazlaridan biriga aylangan[2].

Qoratepa ana shu yirik shahar markazining diniy-madaniy landshaftida joylashgan. Uning Fayoztepa bilan geografik jihatdan yaqin joylashgani ham bejiz emas. Ikki yodgorlik o‘zaro aloqador bo‘lib, qadimgi Termizda buddaviylikning bir nechta monastir va ibodat markazlari shakllanganini ko‘rsatadi.

Qoratepaning joylashuvi ham alohida ahamiyatga ega. Majmua Amudaryo vodiysiga yaqin bo‘lib, qadimgi savdo va kommunikatsiya yo‘llari bilan bog‘langan. Bu holat buddaviylikning faqat diniy hodisa emas, balki savdo, migratsiya, madaniy almashinuv va siyosiy aloqalar bilan chambarchas bog‘liq jarayon bo‘lganini ko‘rsatadi.

Qadimgi Termizning UNESCOning dastlabki Jahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan hududi tarkibida Qoratepa, Fayoztepa, Zurmala stupasi, Kampirtepa va boshqa yodgorliklarning mavjudligi hududning noyob arxeologik majmua sifatidagi ahamiyatini tasdiqlaydi[3].

2. Qoratepaning arxeologik o‘rganilish tarixi: Qoratepaning arxeologik o‘rganilishi XX asrning dastlabki choragidan boshlangan. Dastlabki kuzatuvlar 1920-

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

yillarda amalga oshirilgan bo‘lsa, keyinchalik yodgorlikda muntazam qazish ishlari olib borildi. Qoratepa bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarning muhim bosqichi B.Ya. Staviskiy rahbarligidagi arxeologik ekspeditsiyalar faoliyati bilan bog‘liq.

1960-yillardan boshlab Qoratepada tizimli qazish ishlari amalga oshirilib, g‘orlar, yer usti binolari, ibodatxonalar va monastir komplekslari tadqiq etildi. B.Ya. Staviskiyning Qoratepaga bag‘ishlangan bir necha monografik tadqiqotlari yodgorlikni o‘rganishning fundamental ilmiy bazasini yaratdi. Jumladan, 1964-yildagi **“Кара-тепе – буддийский пещерный монастырь в Старом Термезе”**, 1969-yildagi **“Буддийские пещеры Кара-тепе в Старом Термезе”**, 1972-yildagi **“Буддийский культовый центр Кара-тепе в Старом Термезе”**, 1982-yildagi **“Буддийские памятники Кара-тепе в Старом Термезе”** va 1996-yildagi **“Буддийские комплексы Кара-тепе в Старом Термезе”** asarlari Qoratepa arxeologiyasi bo‘yicha asosiy ilmiy manbalardan hisoblanadi.

Ayniqsa, 1978–1989-yillardagi tadqiqotlar natijalari Qoratepa majmuasining me’moriy tuzilishi, xronologiyasi, moddiy madaniyati va diniy funksiyalarini yanada chuqurroq anglash imkonini berdi. Mazkur tadqiqotlar natijalari 1996-yilda alohida ilmiy nashr sifatida chop etilgan[4].

Keyingi bosqichda Qoratepani o‘rganish xalqaro ilmiy hamkorlik doirasida davom etdi. O‘zbekiston va Yaponiya olimlarining qo‘shma arxeologik tadqiqotlari natijasida majmuaning ayrim qismlari, topilmalari va ishlab chiqarish jarayonlari bo‘yicha yangi ma’lumotlar olindi. Tadqiqotlar Qoratepaning faqat ibodatxona emas, balki o‘zining xo‘jalik va ishlab chiqarish infratuzilmasiga ega bo‘lgan diniy markaz ekanini ko‘rsatdi.

3. Qoratepa me’morchiligi va monastir tizimi: Qoratepaning eng muhim xususiyatlaridan biri uning tabiiy relyefdan foydalanib qurilgan murakkab me’moriy tuzilishidir. Yodgorlikdagi ayrim inshootlar tepalik ichiga o‘yilgan g‘orlardan, boshqalari esa yer yuzasiga qurilgan binolardan iborat bo‘lgan.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Encyclopaedia Iranica ma’lumotlariga ko‘ra, Qoratepa taxminan 7 gektarlik hududni egallagan bo‘lib, unda turli davrlarga tegishli bir nechta komplekslar mavjud bo‘lgan. Ayrim komplekslar yer usti va yer osti qismlaridan tashkil topgan. Yer osti qismlarida markaziy tosh ustun, uning atrofidagi yo‘laklar va ichki xonalar mavjud bo‘lgan. Yer usti qismida esa hovli, ustunli ayvon, stupa, suv inshootlari, haykallar uchun supa va tokchalar joylashgan[5].

Qoratepa me’morchiligi quyidagi asosiy elementlar bilan tavsiflanadi:

1. G‘or ibodatxonalari — tepalikning tabiiy qumtosh qatlamlariga o‘yilgan xonalar;

2. Yer usti monastir binolari — xom g‘isht va paxsa materialidan qurilgan inshootlar;

3. Ichki hovlilar — diniy marosimlar va jamoaviy faoliyat uchun xizmat qilgan;

4. Ayvon va galereyalar — hovlilarni o‘rab turgan me’moriy elementlar;

5. Stupalar — buddaviy diniy marosimlarining asosiy me’moriy obyektlaridan biri;

6. Haykal va relyeflar uchun tokcha va supalar;

7. Xo‘jalik xonalari va ishlab chiqarish inshootlari.

Bu tuzilma Qoratepani oddiy g‘or ibodatxonasi sifatida emas, balki murakkab monastir-diniy markaz sifatida baholash imkonini beradi.

UNESCO tavsifida ham Qoratepadagi ko‘plab ibodatxona komplekslari yer usti va g‘or inshootlarini birlashtirgani, yer usti qismida ochiq hovli va uning atrofida ayvon-galereya joylashgani qayd etilgan[6].

4. Qoratepaning xronologiyasi va rivojlanish bosqichlari: Qoratepaning xronologiyasi masalasi arxeologiya fanida muhim muammolardan biridir. Turli tadqiqotlarda yodgorlikning ayrim qismlari milodiy I–II asrlarga, faoliyatining eng rivojlangan bosqichlari esa milodiy III–IV asrlarga tegishli ekanligi ko‘rsatiladi.

Ilmiy ma’lumotlarga ko‘ra, Qoratepadagi dastlabki buddaviy inshootlar milodiy I–II asrlarda shakllangan. Majmua Kushonlar davrida, ayniqsa III–IV asrlarda yuksak taraqqiyotga erishgan. Keyingi davrlarda esa uning faoliyati asta-sekin susaygan. Ayrim qismlar V asrgacha, hatto undan keyin ham turli shakllarda foydalanilgan bo‘lishi mumkin.

UNESCO materiallarida Qoratepa Kushonlar davrida, I–IV asrlar oralig‘ida shakllangan buddaviylik markazi sifatida ko‘rsatiladi[7].

Qoratepaning tarixiy taraqqiyotini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

Birinchi bosqich — shakllanish davri. Milodiy I–II asrlarda buddaviy diniy inshootlarning dastlabki shakllari paydo bo‘ladi.

Ikkinchi bosqich — yuksalish davri. Milodiy III–IV asrlarda Qoratepa katta diniy-ma’rifiy markazga aylanadi. Yangi monastir komplekslari quriladi, mavjud inshootlar kengaytiriladi va ta’mirlanadi.

Uchinchi bosqich — transformatsiya va tanazzul davri. Kushonlar siyosiy tizimining zaiflashishi, mintaqadagi siyosiy-iqtisodiy o‘zgarishlar hamda diniy hayotdagi jarayonlar natijasida Qoratepaning dastlabki funksiyalari susayadi.

Shu bilan birga, yodgorlikdan topilgan Kushon-Sosoniy tangalari va keyingi davrga oid qurilish izlari Qoratepa hududining keyingi davrlarda ham ma’lum darajada foydalanilganini ko‘rsatadi. UNESCOning Ipak yo‘li bo‘yicha materiallarida Qoratepa Kushon-Sosoniylar davrida ham ma’lum davomiylikni saqlagan diniy markaz sifatida qayd etiladi[8].

5. Arxeologik topilmalar va ularning ilmiy ahamiyati: Qoratepadan aniqlangan arxeologik topilmalar majmuaning diniy, madaniy va xo‘jalik faoliyatini qayta tiklash imkonini beradi.

Yodgorlikdan:

tosh va ganch haykallar;

terrakota haykalchalar;

devoriy rasmlar;

me’moriy bezaklar;

sopol idishlar;

diniy marosim buyumlari;

tangalar;

yozuvli buyumlar;

turli xo‘jalik anjomlari topilgan.

Qoratepadagi haykaltaroshlik namunalari Gandhara san’ati bilan yaqin aloqalarni namoyon etadi. Shu bilan birga, ular mahalliy Baqtriya badiiy an’analari bilan uyg‘unlashgan. Encyclopaedia Iranica Qoratepa va Fayoztepadagi buddaviy tasvirlarda Gandhara ikonografiyasi bilan o‘xshashlik mavjudligini, biroq ular ganch, loy va ohaktosh kabi mahalliy materiallarda o‘ziga xos tarzda ifodalanganini ta’kidlaydi[9].

Bu holat Qoratepa san’atining oddiy “import” natijasi bo‘lmaganini ko‘rsatadi. Aksincha, bu yerda Hindiston-Gandhara an’analari mahalliy badiiy tajriba bilan qo‘shilib, o‘ziga xos Baqtriya-Kushon san’at maktabining shakllanishiga xizmat qilgan.

6. Qoratepa epigrafik materiallari: Qoratepaning eng katta ilmiy ahamiyatga ega manbalaridan biri — yozuvli topilmalardir. Majmuadan Hindistonning qadimgi yozuv tizimlari — **Kharoshthi va Brahmi** alifbolarida yozilgan ko‘plab epigrafik materiallar topilgan.

Ilmiy ma’lumotlarga ko‘ra, Qoratepadan 150 dan ortiq hind yozuvlari aniqlangan. Ular buddaviy monastirlarning diniy hayoti, homiylik an’analari, shaxs nomlari va boshqa masalalarni o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

Bundan tashqari, Qoratepadan baqtriy tilidagi yozuvlar ham topilgan. Ayrim yozuvlar Kushon-Sosoniy davriga oid bo‘lib, ularning mazmuni va paleografik xususiyatlari hududdagi til va madaniy jarayonlarning murakkabligini ko‘rsatadi[10].

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Qoratepa epigrafik materiallari quyidagi xulosaga kelish imkonini beradi: majmua faqat mahalliy aholiga xizmat qilgan yopiq diniy markaz bo‘lmagan. Bu yerga turli hududlardan kelgan rohiblar, ziyoratchilar, savdogarlar va boshqa guruhlar aloqador bo‘lgan.

Demak, Qoratepa qadimgi Markaziy Osiyoning **ko‘p tilli va ko‘p madaniyatli diniy muhitini** aks ettiruvchi noyob epigrafik manba sifatida ham alohida ahamiyatga ega.

7. Qoratepa va buddaviylikning markaziy osiyoga tarqalishi: Buddaviylikning Markaziy Osiyoga kirib kelishi va rivojlanishi bir necha bosqichli tarixiy jarayon bo‘lgan. Qoratepa bu jarayonni o‘rganishda asosiy arxeologik manbalardan biridir.

Kushonlar davrida Shimoliy Baqtriyada buddaviylikning keng tarqalishi uchun qulay siyosiy va iqtisodiy sharoit yuzaga kelgan. Qadimgi Termizning savdo yo‘llari kesishmasida joylashgani esa turli diniy va madaniy g‘oyalarning harakatlanishini tezlashtirgan.

Qoratepa, Fayoztepa va boshqa Termiz yodgorliklari majmuaviy tarzda o‘rganilganda, bu hudud buddaviylikning Hindiston va Gandhara hududlaridan Markaziy Osiyoga, undan esa Sharqqa tarqalishida muhim vositachi markaz bo‘lganini ko‘rsatadi.

UNESCO materiallarida Qoratepa qadimgi Termizning Buyuk Ipak yo‘li orqali buddaviylikning Xitoy va boshqa Sharq mamlakatlariga tarqalishidagi muhim markazlardan biri sifatida baholanadi[11].

Shu jihatdan Qoratepani faqat mahalliy diniy yodgorlik sifatida emas, balki **xalqaro madaniy almashinuv markazi** sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq.

8. Qoratepa va fayoztepa: o‘xshashlik va farqlar: Qoratepa va Fayoztepa qadimgi Termiz hududidagi eng mashhur buddaviy yodgorliklar sirasiga kiradi.

Ularning o‘zaro yaqin joylashgani va bir tarixiy-madaniy muhitda rivojlangani tabiiy ravishda qiyosiy tadqiqotlar uchun katta imkoniyat yaratadi.

Qoratepa asosan **g‘or va yer usti monastir komplekslarining uyg‘unligi** bilan ajralib turadi. Fayoztepa esa ko‘proq yer usti monastir-arxitektura tizimi bilan tavsiflanadi.

Fayoztepaning markazida hovli va uning atrofidagi xonalar, ibodatxona va stupa mavjud bo‘lgan. Qoratepada esa tepalik relyefidan faol foydalanilgan va tabiiy g‘orlar diniy arxitektura tizimiga kiritilgan.

Shunday qilib, ikkala yodgorlik bir-birini to‘ldiruvchi manbalar hisoblanadi. Ularni birgalikda o‘rganish qadimgi Termizdagi buddaviylik institutsional tuzilishi, rohiblar jamoasi, diniy marosimlar va me’moriy an’analar haqida yanada to‘liq tasavvur beradi.

9. Qoratepadagi kulolchilik va xo‘jalik faoliyati: Qoratepa arxeologiyasining yana bir muhim jihati — bu yerda diniy hayot bilan bir qatorda ishlab chiqarish faoliyati ham mavjud bo‘lganidir.

Maxsus arxeometrik tadqiqotlar Qoratepada Kushon-Sosoniy davriga oid kulolchilik ustaxonasi faoliyat yuritganini ko‘rsatdi. XRF, XRD, SEM–EDS va optik mikroskopiya kabi usullar yordamida sopol buyumlarning tarkibi va ishlab chiqarish texnologiyasi o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari kulolchilikda mahalliy xomashyodan foydalanilganini va ustaxona monastir jamoasining ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilganini ko‘rsatgan[12].

Bu dalil Qoratepaning iqtisodiy jihatdan ham ma’lum darajada mustaqil bo‘lganini ko‘rsatadi.

Demak, buddaviy monastirni faqat diniy marosimlar o‘tkaziladigan joy sifatida tushunish to‘g‘ri emas. U yerda:

rohiblar istiqomat qilgan;

oziq-ovqat va boshqa zarur mahsulotlar saqlangan;

sopol idishlar ishlab chiqarilgan;

xo‘jalik ishlari olib borilgan;

diniy ta’lim va marosimlar amalga oshirilgan.

Shu sababli Qoratepa **diniy, ma’rifiy va xo‘jalik funksiyalarini birlashtirgan monastir markazi** sifatida baholanishi lozim.

10. Qoratepa san’atida madaniy sintez: Qoratepadan topilgan moddiy madaniyat namunalari Kushon davri Markaziy Osiyosida turli madaniy an’analarning o‘zaro ta’siri kuchli bo‘lganini ko‘rsatadi.

Buddaviylik dini Hindiston bilan bog‘liq bo‘lsa-da, Qoratepadagi buddaviy san’at faqat hind an’analarining nusxasi emas. Unda:

hind diniy ikonografiyasi;

Gandhara san’ati;

ellinistik badiiy an’analar;

Eroniy madaniyat elementlari;

Baqtriya mahalliy san’at maktabi o‘zaro uyg‘unlashgan.

Bu jihat Qoratepaning Markaziy Osiyodagi **madaniy sintez jarayonlarini o‘rganish uchun noyob laboratoriya** ekanini ko‘rsatadi.

Encyclopaedia Iranica ma’lumotlariga ko‘ra, Qoratepa san’atida Gandhara ikonografiyasining ta’siri yaqqol ko‘rinsa-da, haykaltaroshlik va tasviriy san’at mahalliy materiallar va Baqtriya-Kushon badiiy an’analari asosida o‘ziga xos shakl kasb etgan[13].

11. Qoratepaning tarixiy-madaniy ahamiyati: Qoratepaning ilmiy ahamiyatini bir necha yo‘nalishda baholash mumkin.

Birinchidan, Qoratepa **Kushonlar davri diniy tarixini** o‘rganish uchun muhim manbadir.

Ikkinchidan, yodgorlik **Markaziy Osiyoda buddaviylikning tarqalish geografiyasi**ni aniqlashga yordam beradi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Uchinchidan, Qoratepa materiallari qadimgi Baqtriyaning **Hindiston, Gandhara, Eron va boshqa hududlar bilan madaniy aloqalari**ni yoritadi.

To‘rtinchidan, epigrafik topilmalar qadimgi Termizning **ko‘p tilli va ko‘p madaniyatli muhit** bo‘lganini ko‘rsatadi.

Beshinchidan, me’moriy qoldiqlar Kushon davri buddaviy monastirlarining tuzilishi va rivojlanish bosqichlarini aniqlash imkonini beradi.

Oltinchidan, kulolchilik va boshqa xo‘jalik topilmalari monastirlarning **iqtisodiy hayoti**ni o‘rganish uchun muhim manba hisoblanadi.

Qoratepa tarixini qadimgi Termizning umumiy tarixidan ajratib o‘rganib bo‘lmaydi. Chunki shaharning geografik joylashuvi, savdo yo‘llari, Amudaryo orqali transport aloqalari va xalqaro savdo tizimidagi mavqei buddaviylik markazlarining rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan.

12. Qoratepani zamonaviy arxeologik tadqiq etish istiqbollari: Bugungi kunda arxeologiya fani an’anaviy qazish usullaridan tashqari yangi texnologiyalardan ham foydalanmoqda. Qoratepani kelajakda yanada chuqurroq o‘rganish uchun quyidagi yo‘nalishlar istiqbolli hisoblanadi:

GIS texnologiyalari yordamida yodgorlikning raqamli xaritasini yaratish;

3D fotogrammetriya asosida me’moriy qoldiqlarni raqamlashtirish;

geofizik tadqiqotlar orqali hali qazilmagan inshootlarni aniqlash;

arxeometrik usullar yordamida qurilish materiallarini o‘rganish;

sopol buyumlarning kimyoviy tarkibini tahlil qilish;

radiokarbon va boshqa mutlaq sanalash usullaridan foydalanish;

pigmentlar va devoriy rasmlarning tarkibini aniqlash;

epigrafik materiallarning raqamli korpusini yaratish.

Ayniqsa, Qoratepa va Fayoztepa materiallarini yagona ma’lumotlar bazasiga birlashtirish qadimgi Termizdagi buddaviylik markazlarining o‘zaro munosabatini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Xulosa

Qoratepa buddaviylik majmuasi O‘zbekiston hududidagi eng muhim qadimgi diniy-arxeologik yodgorliklardan biri bo‘lib, uning ilmiy ahamiyati faqat buddaviylik tarixi bilan cheklanmaydi. Yodgorlik qadimgi Baqtriya va Kushonlar davri jamiyatining diniy, madaniy, iqtisodiy va xalqaro aloqalarini kompleks o‘rganish imkonini beradigan noyob manba hisoblanadi.

Arxeologik ma’lumotlar Qoratepaning milodiy I–II asrlardan shakllana boshlaganini, Kushonlar davrida esa yirik buddaviy monastir markaziga aylanganini ko‘rsatadi. Majmua tarkibidagi g‘or ibodatxonalari va yer usti binolarining uyg‘unligi uning me’moriy jihatdan o‘ziga xosligini belgilaydi. Qoratepadagi hovlilar, ayvonlar, stupalar, monastir xonalari va xo‘jalik inshootlari buddaviy jamoaning murakkab tashkiliy tuzilishga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Yodgorlikdan topilgan haykaltaroshlik, terrakota, devoriy rasmlar, sopol buyumlar va me’moriy bezaklar Kushon davri Baqtriyasida turli madaniy an’analarning sintezlashganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, Gandhara va hind badiiy an’analari bilan mahalliy Baqtriya san’atining o‘zaro uyg‘unlashuvi Qoratepa materiallarida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Qoratepaning epigrafik merosi ham alohida ahamiyatga ega. Kharoshthi, Brahmi va baqtriy yozuvlarining topilishi qadimgi Termizning keng xalqaro madaniy makonga ulanganini ko‘rsatadi. 150 dan ortiq hind yozuvlarining aniqlangani Qoratepaning buddaviylikning transregional tarqalishidagi o‘rnini yanada kuchaytiradi[14].

Arxeometrik tadqiqotlar natijasida aniqlangan kulolchilik ustaxonasi esa monastir hayotining iqtisodiy tomonlarini ham yoritadi. Bu Qoratepani faqat diniy marosimlar o‘tkaziladigan maskan emas, balki o‘zining ishlab chiqarish va xo‘jalik tizimiga ega bo‘lgan murakkab diniy markaz sifatida talqin qilish imkonini beradi[15].

Umuman olganda, Qoratepa qadimgi Termizning Buyuk Ipak yo‘li tizimidagi o‘rnini, Kushonlar davrida buddaviylikning Markaziy Osiyoga tarqalishini va turli

sivilizatsiyalar o‘rtasidagi madaniy almashinuv jarayonlarini o‘rganishda beqiyos ahamiyatga ega. Kelgusida yodgorlikni zamonaviy arxeologik, arxeometrik va raqamli texnologiyalar asosida kompleks tadqiq etish Qoratepaning xronologiyasi, diniy funksiyalari, aholisi va xalqaro aloqalari haqidagi ilmiy tasavvurlarni yanada boyitadi.

Shu sababli Qoratepa nafaqat O‘zbekiston, balki butun Markaziy Osiyoning qadimgi diniy va madaniy tarixini o‘rganishda **strategik ilmiy-arxeologik obyekt** sifatida baholanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ставиский Б.Я. **Кара-тепе — буддийский пещерный монастырь в Старом Термезе**. — М.: Наука, 1964. — 111 с.

2. Ставиский Б.Я. **Буддийские пещеры Кара-тепе в Старом Термезе: основные итоги работ 1963–1965 гг. Надписи, терракоты, каменные рельефы**. — М.: Наука, 1969. — 185 с. Факультетский цифровой архив НЙЮ

3. Ставиский Б.Я. **Буддийский культовый центр Кара-тепе в Старом Термезе**. — М.: Наука, 1972. — 177 с.

4. Ставиский Б.Я. **Новые находки Кара-тепе в Старом Термезе**. — М.: Наука, 1975. — 175 с.

5. Ставиский Б.Я. **Буддийские памятники Кара-тепе в Старом Термезе**. — М.: Наука, 1982. — 199 с.

6. Ставиский Б.Я. **Четверть века на Каратепе**. — Ташкент: Узбекистан, 1986. — 66 с.

7. Ставиский Б.Я. **Буддийские комплексы Кара-тепе в Старом Термезе: основные итоги работ 1978–1989 гг.** — М.: Восточная литература, 1996. — 344 с. otval.spb.ru

8. Саломон Р. **Индийская эпиграфика из Кара-тепе в Старом Термезе: проблемы дешифровки и интерпретации**. — М., 1997.

9. Pidaev Sh.R. **Қадимги Ўзбекистонда буддавийлик ва буддавий мерос**. — Тошкент: O‘zbekiston, 2011. — 117 b.

10. Pidaev Sh.R., Kyuzo K. **Археологические исследования буддийского центра Каратепа в Старом Термезе** // Археологические исследования в Узбекистане — 2000 года. — Самарканд, 2001. — С. 114–122. Тадқиқот

11. Pidaev Sh.R., Kyuzo K. **Археологические работы на Каратепа в Старом Термезе** // Археологические исследования в Узбекистане — 2003 года. — Ташкент: ЎзМЭ, 2004. — Вып. 4. — С. 147–158. Тадқиқот

12. Pidaev Sh., Kyuzo K., Eiichi I. **Buddhist Cultural Heritage**. — Osaka: Shobo, 2019. — 95 p. Тадқиқот

13. **Kara Tepe — Buddhist Complex of Termez 2014–2017**. — Osaka: Shobo, 2020. — 242 p. Тадқиқот

14. Tsantini E., Pidaev S. **Pottery Production in the Buddhist Communities in Central Asia: The Kushan-Sassanian Pottery Workshop of Kara Tepe (Termez, Uzbekistan)** // Archaeometry. — 2016. — Vol. 58. — DOI: 10.1111/arcm.12161. Wiley Online Library

15. Litvinsky B.A. **Buddhism IV. Buddhist Sites in Afghanistan and Central Asia** // Encyclopaedia Iranica. Ираника Онлайн